

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA HATÁSA A BALKÁNI NYELVEKRE ÉS KULTÚRÁKRA*

MOLNÁR CSIKÓ S L Á S Z L Ó

A kultúra mibenlétének, szerkezetének és szerepének tanulmányozása során a kutatók arra a felismerésre jutottak, hogy a nyelv nem függetleníthető a kultúra egyéb rendszereitől, amelyek befolyásolják az emberek viselkedését. A nyelv a kultúrának elengedhetetlen része, funkcionális kapcsolatban van vele. Whorf és Sapir szerint a különböző nyelvű emberek a valóságnak különböző „világaiban” élnek, nyelvük jelentős mértékben befolyásolja érzékeléseiket és gondolkodásmódjukat. Nincs két olyan nyelv, amely azonos társadalmi realitást fejezni ki. Egy adott nyelvközösségnek a kultúrája határozza meg, hogy a nyelv mit és hogyan fejez ki a természeti és a társadalmi valóságból. Az egyes kultúrák nyelvi sajátosságai leginkább a szókészletben jutnak kifejezésre, számos esetben viszont a mondat szerkesztésben, a szavak és a szóelemek felhasználási módjában is megmutatkoznak. Az egy-egy népre jellemző beszéd módok kultúrájuk metafizikájára, világnézetükre utalnak.

A különböző nyelvek nemcsak genetikai rokonságuk szerint csoportosíthatók, hanem azoknak a kultúráknak a hasonlósága alapján is, amelyeknek a részei. A tipológiai osztályozás formális szempontból közelíti meg a kérdést, az areális szemlélet pedig a kulturális hátteret is figyelembe veszi. A genetikai múlt bizonyos lehetőségeket tartalmaz a nyelv számára, de hogy belőlük mi és hogyan valósul meg, azt a nyelv mindenkor areális helyzete határozza meg.

A nyelvek areális szempontú csoportosítása főleg nyelven kívüli tényezőkön alapszik (történelmi kapcsolatok, társadalmi légkör, politikai helyzet). Az európai nyelveknek legkorszerűbb areális felosztását Décsy Gyula végezte el *Die linguistische Struktur Europas* című művében. A magyar nyelvet a dunai közösségbe helyezi a cseh, a szlovák, a szlovén és a szerbhorvát nyelvvel együtt. A balkáni közösségbe a román, a moldován, a bolgár, a macedón, az albán, a görög és a török nyelvet sorolja. A szerbhorvát nyelv szerintem a balkáni kö-

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, Debrecenben, 1990. augusztus 29-én

zösségnek is lehetne a tagja, mivel beszélőinek nagy része földrajzilag is a Balkánon van (a szerbek, a bosnyákok és a montenegróiak figyelembevételével). A horvátok szempontjából viszont inkább a dunai közösséghez való tartozás az indokoltabb. Csak földrajzi mércék szerint a román nyelv nem volna tekinthető balkáni nyelvnek, a moldován pedig még kevésbé lehetne az. Történelmi és politikai szempontok azonban balkáni nyelvvé teszik a románt, bizonyos megszorításokkal a moldovánt is. A bolgár, a macedón, az albán és a görög egyértelműen balkáninak számít. A török nyelv a középkor folyamán vált európaivá, egyúttal pedig balkánivá, földrajzilag inkább ázsiaiak tekinthető (hiszen beszélőinek zöme Kis-Ázsiába él). A balkáni nyelvekre való óriási hatása miatt célszerű magát is balkániként számon tartani.

A magyar nyelvnek a balkáni nyelvekhez viszonyított areális helyzete a honfoglalástól napjainkig többször is változott. A honfoglaláskor Magyarország nagyobb, keleti része bolgár főség alatt volt, a Száva folyótól délre eső területeken szerbek és bolgárok éltek. IV. Béla uralkodásától kezdve a Száva alatti vidékek Magyarország melléktartományai lettek (Ozorai, Sói, Macsói bántság, a Vaskaputól keletre pedig a Szörényi bántság). Egy ideig Bosznia (v. Ráma), Szerbia, Bulgária és Havaselve Magyarország hűbéres tartományai voltak. A XIV. század vége felé a törökök meghódítják ezeket a tartományokat, de a XV. század első felében időnként visszakerülnek a magyarok birtokába. A török uralom egy időre gátat vet a nyelvi és kulturális kapcsolatoknak. Miután a török Magyarország melléktartományait is megszerzi, és a Duna-Tisza közére is benyomul, ismét felélénkülnek a balkáni népekkel és nyelvekkel való kapcsolatok, most már azonban török közvetítéssel. Azzal, hogy magyar területek a Török Birodalom részei lesznek, közvetlenebbé válik a magyarok és a szintén török uralom alatt levő balkáni népek közötti érintkezés. A törökök elől számos más nyelvű menekült magyar területre. A török fennhatóság megszűnése után az elnéptelenedett területekre szervezett betelepítés folyt (pl. 1690-ben III. Arzén görögkeleti patriarcha vezetésével mintegy 37 000 szerb család telepedett le Dél-Magyarországon). A magyar nyelv és kultúra egészen az I. világháború végéig erőteljesen hatott a magyarországi szerbekre, románokra és a többi, kisebb számban Magyarországon élő balkáni népre. Ők aztán bizonyos szavakat és fogalmakat közvetítettek anyaországbeli testvéreiknek. A kapcsolatok 1920 után sem szakadtak meg teljesen, csupán átalakultak, inkább a kisebbségben élő magyarságot érik délszláv és román nyelvi és kulturális hatások.

A balkáni nyelveknek és kultúráknak a magyar nyelvvel és kultúrával való kapcsolatát intenzitásbeli különbségek jellemzik. A legerősebb magyar hatás a szerbhorvát és a román nyelvet érte, azzal, hogy a horvát kultúrába több magyar elem jutott, mint a szerbbe. Viszonylag számos magyar vonása van a bolgár kultúrának is. Az említett kultúrákba került magyar szavakkal önálló monográfiák foglalkoznak (Hadrovics László: *Ungarische Elemente im Serbo-*

kroatischen, Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen*, Décsy Gyula: *Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*), jelentős továbbá a Balázs János szerkesztette *Nyelvünk a Duna-tájon* c. tanulmánykötet (1989-ben jelent meg). A macedón, az albán, a görög és a török nyelvet és kultúrát kevésbé befolyásolta a magyar, leginkább közvetett hatással számolhatunk.

A balkáni nyelvekbe és kultúrákba került magyar elemek közül azok a legfigyelemreméltóbbak, amelyek többükben is megtalálhatók, vagyis jobban elvannak terjedve. Ilyen például a város, a szállás, a bíró, a paprikás, a sátor, a sajka stb. Magyarországon már a XIV–XV. század folyamán számos város jött létre. A több évszázados török uralom alatt levő balkáni területeken jóval később került sor városok kibontakozására. Nyilván ezek a gazdaságtörténeti körülmények is közrejátszottak abban, hogy a magyar város szó (amely a perzsa eredetű vár szóból alakult ki, és eredetileg fallal körülkerített településre vonatkozott) elterjedt a szerbhorvát nyelvterületen, meghonosodott a románban (oraș), továbbá az albánba, a bolgárba és a görögbe is bekerült. Durrösinek a tenger melletti negyede a Varosh nevet viseli, továbbá Lezha egyik részét is Varosh néven tartják számon. A Ciprus szigetén levő Famaguszta melletti Varosha helység neve is valószínűleg a magyar város szóval van összefüggésben. Szerbiában a nagyobb és urbanizáltabb településeket a múlt században többnyire varoš néven emlegették. Ez a szó tágabb fogalmat jelölt, mint a török eredetű čaršija, az utóbbi voltaképpen csupán egy részét, olykor csak egyik utcáját jelölte. A varoš elnevezés a török iga alól felszabadult Szerbiában azért vált közkedvelté, mert egyúttal szimbolikus értelme is volt: az egyenes utcájának épített és átépített városok a szabad, felvilágosult, európaias életet jelképezték. A XX. századra a varoš szót háttérbe szorította a grad, de azért nem tűnt el, köznévként is és tulajdonnévként is él.

A száll igéből alakult szállás szavunk már a XIII. században használatos volt szórványtelepülés megjelölésére. A mai magyar köznyelv a szláv eredetű tanya szóval él helyette ebben a jelentésben. A két szóhelycseréjében fontos mozzanat volt, hogy a külterületeken olyan szórványtelepek alakultak ki, amelyekben tulajdonosuk nem időszakosan, hanem állandó jelleggel lakott. Ettől eltekintve a szállás szó egy sor nyelvbe bekerült, vándorszó lett. A balkáni nyelvek közül megvan a szerbhorvátban, a románban, a bolgárban, az oszmán-törökben. Jelent pásztorkunyhót, melléképületet, teletetőt, bódét stb.

A bíró szintén származékszavunk, főleg ’falusi vagy városi hatóságban vezető személy’ jelentésében terjedt el más nyelvekben, többek között a románban, a szerbhorvátban, a bolgárban, az albánban és a hódoltság korabeli oszmán-törökben. A szerbhorvát birovo és a bolgár birovo szóalak (több más magyar eredetű szóval együtt) arról tanúskodik, hogy annak idején az átadó magyar

nyelvjárásban beszélők kettőshangzót ejtettek az -ó helyén (birou, hintou, csá-ko, ásou, vágou stb.).

A paprika szerbhorvát jövevényszó a magyarban, a kukoricához és a dohánnyhoz hasonlóan a Balkánról jutott el a magyarokhoz. Mivel igen fontos szerephez jutott a magyar konyhában, számos európai nyelv a magyarból vette át a nevét. A balkáni nyelvekbe viszont paprikás származéka került, magába a szerbhorvátba, a bolgárba és a románba. A torta szintén nem eredeti magyar szó, egyik fajtája viszont, a dobostorta a magyarból került a románba, a szerbhorvátba és a bolgárba (doboš, doboštorta, torta dobos).

Az ótörök eredetű sátor szót őseink már a Kárpát-medencébe való jövetelük előtt ismerték, a balkáni nyelvek a magyarból vették át: a bolgárban satr lett belőle, a románban șatra, a szerbhorvátban šator. A nomád táborozó és hadi élettel összefüggő fogalomnak nyilván nem volt nehéz bekerülnie a balkáni kultúrákba. A sajkának is hadászati szerepe volt a középkorban. A magyarban ez a szó nyilván olasz eredetű, elsődleges jelentése 'folyami hadihajó, csónak'. Valószínűleg magyar közvetítéssel jutott a román népnyelvbe, a szerbhorvátba és az oszmántörökbe. Sajkások néven sajátos szerb népcsoport jött létre. Őseik már a XV. századtól kezdve részt vette a törökök elleni harcokban hosszú, könnyű és gyors csónakjaikon. A magyar királyok, majd az osztrák császárok szolgálatában álltak, és egészen a XIX. század hetvenes éveiiig szervezetileg is különállóak voltak. Helységeik Bácska délkeleti részén, a Tisza torkolatvidékén helyezkednek el.

A balkáni nyelvek és kultúrák nemcsak közneveket vettek át a magyarból, hanem tulajdonneveket is. A románok rengeteg magyar eredetű földrajzi nevet használnak, és a szerbek körében sem ritkák az effélék. A hatóságoknak olykor nincs igénye egyik-másik olyan névnek a megtartására, amely a régi viszonyokra emlékeztet, ezért gondoskodik a megváltoztatásáról. Nagybecskerek ősi nevét a Jugoszláv Királyságban eleinte Veliki Bečkerek alakban használták, 1935-ben viszont Petrovgradra módosították. A második világháború után egy forradalmárról Zrenjaninnak nevezték el a várost. A bácskai Piros falunak a nevét 1922-ig a szerbek sem használták más alakban, akkor viszont a hatóság megváltoztatta, úgyhogy azóta Rumenka a hivatalos neve.

A román és a szerbhorvát nyelv számos olyan személynevet használ, amely valamiképpen összefüggésben van a magyarral. Az efféle nevek egyik csoportja magyar köznévre vezethető vissza (pl. a szh. Eškutov, Hadnađev, Sakačević, Sabovrljev, Biroš Kurucin stb.). Egy másik csoport nevei magyar helységnév származéka (pl. Segedinac, Feldvarčanin, Nadlakić, Moholac, Salončanin, Adonić, Sečanski stb.).

A magyar nyelv és kultúra jelenléte a Balkánon, még ha olykor csupán szimbolikus is, arról tanúskodik, hogy nyelvünket nemcsak Közép-Európához köti areális helyzete. Noha a balkáni nyelvek egyikével sem áll genetikus rokonságban, mégis gyümölcsöző kapcsolatokat tudott velük kialakítani az évszázadok során.